

TÜRK GRAMERİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR¹

Dr. VECİHE KILICOĞLU

Türkçenin, yabancı tesirlere karşı en çok dayanan millî unsurları fiilleridir. Daha ilk yazıtlardan itibaren Türk fiillerinde görülen zaman (tempus) ve tarz (modus) zenginliği, onların çok kuvvetli yabancı tesirler ortasında bile, sarsılmadan gelişmelerini sağlamıştır.

Bu gün Türkiye Türkçesinde ve hemen hemen bütün Türk lehçelerinde dokuz basit zamanlı kip (-dili geçmiş = şahudi mazi, perfectum; -mişli geçmiş = naklî mazi, dubitativus; şimdiki zaman = hal, präsens; geniş zaman = muzari, aoristum; gelecek zaman = istikbal, futurum; emir, imperativus; gereklik=vücubî, necessitativus; istek = iltizami, optativus; dilek-şart = temenni, desiderativus), üç birleşik zamanla (hikâye = imperfectum, rivayet = dubitativus, şart = conditionalis) otuza yakın kip meydana getirir ki en zengin dillerde, bundan daha fazla kip kullanılmaz. Bilhassa, bunların, başlıca iki yolda çekim yapması (fiil tasrifi = coniugatio) ve diğer dillerde ayrıca kelimelerle, hatta cümlelerle bildirilen ifadelerin, Türkçede fiil kipine takılan eklerle anlatılması, fiillerimize hakiki bir nizam ve zenginlik bağışlar.

Türk fiilleri, bu çeşit özellikleri bakımından, dilimizle meşgul olan bilginlerin dikkatini çekmişse de yeter derecede incelenmiş değildir. Bu husustaki araştırmaların en değerlileri yabancı türko-loglar tarafından yayınlanmıştır. ²

¹ Aynı başlık altındaki yazıların birincisi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisinin IX uncu cilt, 3 üncü sayısında; ikincisi, Türk Dili Dergisinin 18 inci sayısında yayınlanmıştır.

² W. Bang Monographien zur Türkischen Sprachgeschichte, Heidelberg 1948; G. J. Ramstedt, Zum türkischen konditional, Finnisch - Ugrischen Forschungsgeu XXIX; Zur Vebstammbildungslehre der Mongolish - Türkischen Sprachen, Helsingfors 1912; C. Brockelmann, Altosmanische Studien I, Die Sprache Aşya Paşas und Admedis, ZDMG, 73, 1919; K. Grönbech, Der Türkische Sprachbau I, Kopenhagen 1936; J. Schinkewitsch, Rabguzi's Syntax, MSOS 1926, XXIX abt; 2, s. 230-172, MSOS 1027 XXX, abt: 2, S. 1-57.

Bu yazı ile, fiillerimizden optativus kipi (istek kipi, iltizamî sigası), Türk dili ve lehçelerinde oldukça geniş ölçüde incelenecektir.

Türk dili ve lehçelerinde optativus :

-e fonemiyle teşkil edilen fiil kipine, istek kipi (optativus, iltizamî) diyoruz.

Birçok müelliflerin "optativus, imperativus, optativus-imperativus, futurum I, II, optatif-subjonctif, Vokativische Verb-Formen" dedikleri bu kipe, Orhun Yazıtlarından başlamak üzere tarihî ve bugünkü lehçelerin hemen hepsinde rastlıyoruz. Bu kipi ifade ettiği kavramda "futurum"la beraber, karışık halde "istek, temenni, niyet, acaba, belki" gibi kelimelerin ifade ettikleri anlamlar da mevcuttur.

İstek kipinde şahıs bildiren ekler :

İstek kipi aldıkları, şahıs bildiren takılar, diğer kiplere nazaran değişiktir. Emir kipiyle karışık olarak kullanılan lehçelerde, istek kipi emir kipi şahıs takılarını da alır. Meselâ :

Oyrotçada :

1. inci şahıs tekil :	bar-a-y-ın	"varayım"
2. nci " " :	bar	"var"
3. üncü " " :	bar-zın	"varsın"
1. inci " çoğul :	bar-a-lı	"varalım"
2. nci " " :	bar-ı-gar	"varımız"
3. üncü " " :	bar-zın	"varsınlar"

Yakutçada ise :

1. inci şahıs tekil :	bıs-ım	"biçeyim"
2. nci " " :	bıs	"biç"
3. üncü " " :	bıs-tın	"biçsin"
1. inci " çoğul :	bıs-ıak	"biçelim"
2. inci " " :	bıs-ıng	"biçin"
3. üncü " " :	bıs-tınar	"biçsinler"

(W. Radloff, Die Jakutische Sprache, Petersburg 1908, S. 43)

Çuvaşçada da emir kipiyle istek kipi karışık olarak kullanılır :

1. inci şahıs tekil :	epé kilem	"geleyim"
2. nci " " :	esé kil	"gel"
3. üncü " " :	val kiltér	"gelsin"
1. inci " çoğul :	epér kiler	"gelelim"

2. nci şahıs çoğul : esér kiler “geliniz”
 3. üncü „ „ : Vésem kilççér “gelsinler”

(Ç. A. Uchantay, Ruslar için Çuvaşça, Çeboksarı 1932).

Türkiye Türkçesinde ise, istek kipi, tamamen emir kipinden ayrılarak diğer şahıslarda da ayrı ek almaktadır.

1. inci şahıs tekil : gel-e-y-im³
 2. nci „ „ : gel-e-sin
 3. üncü „ „ : gel-e
 1. inci „ çoğul : gel-e-lim
 2. inci „ „ : gel-e-siniz
 3. üncü „ „ : gel-e-ler

İstek kipinde kullanılan şahıs bildirici ekleri incelerken, kipi bugünkü lehçelerde aldığı başlıca şekilleri de açıklamış bulunuyoruz. Tarihî bakımdan istek kipi durumu da ayrıca dikkate değer.

Orhun yazıtlarında istek kipi :

Orhun Yazıtlarında istek kipi, aynen bugünkü gibi “tahakkuku istenen bir arzu ve niyet” anlamını vermektedir. “Türk budun öldüreyin, urugsıratayın, tir ermiş “Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim dermiş.” (V. Thomsen, Inscription de l'Orkhon Deciffrées, Helsingfors 1896, IE 10); “budınıg igideyin tiyin,, kavmi yükselteyim diye. “ (İns. II E 23). “Öküş teyin neke korkurbiz az teyin ne basınalım tegelim tidim tegdimiz yayıdımız ekinti öküş kelti = çok diye neye korkarız, azız diye neye basınalım, taarruz edelim dedim. Taarruz ettik, perişan ,ettik, ertesi günü çok geldiler.” (Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Cilt I, S. 114, 39).

Görülüyor ki, Orhun Yazıtlarındaki istek kipi bugünkü Türkçeye aynen çevrilerek karşılanmaktadır.

Uygurcada İstek kipi:

Orhun lehçesinden daha şümüllü bir yazı dili teşkil eden Uygurcada istek kipi emirle karışık olarak kullanılmaktadır.

1. inci şahıs tekil için; - ayın, - eyin ve çeşitleri : “ät - üzüngüzlärni biçip öngi öngi kemişäyin=vücutlarınızı doğrayıp taraf

³ Eski Osmanlıcada 1. inci şahıs tekil ve çoğul olarak 'vüm, -vüz ekleri kullanılmıştır. Halk dilinde eskiden beri birinci tekil şahısta “gel-e-yim” den kısaltılmış olarak “gelem”, birinci çoğul şahısta ise “gelek” kullanılır.

taraf atayım” (Uigurica IV, 1931, F. W. K. Müller SBWA Berlin, A. V. Gabain 8 - 30) ; “aya - yın = hürmet edeyim” A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941, § 215)

2. inci şahıs için; - gıl, - gil ve eksiz kök: “köngülünğın süzgil = gönlünü temizle” (U IV A, 10-56) ; “Ulug ilig anı utgalı yigät-geli-i katıgılan = ulu han onu mağlup etmeğe, yenmeğe azmet” (U IV A, 14-135).

3. üçüncü şahıs tekil için; - zun, - zün: “bädizät zün=bezessin” (Alt. § 215).

1. inci şahıs çoğul için; - alım - elim, “sınaşu körälim = deneyip görelim” (U IV A, 24 - 312).

2. inci şahıs çoğul için; - m, - in : “qatıgılan - inğlar = azmediniz” (Alt. § 215).

3. üçüncü şahıs için; - zunlar ve - zünlär.

Hakaniye Türkçesinde ve Çağataycada İstek kipi:

Türkler bu devirde İslâmiyeti kabul ederek, bambaşka bir kültür çevresine girmiş olmakla beraber, Uygur lehçesinin edebî yazı dili mahsulleri devam ettiği için, Türkçenin yapısı ve bilhassa kipleri bakımından kayda değer bir değişiklik gösterilemez.

Kutatgu Bilig’de İstek kipi:

Seniñ bir yüzünğni köreyin tiyü

Saŋga tegdi emgek okıdım berü :

(Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, Metin I, İstanbul 1947, beyit 5977).

Divanı Lûgat-it-Türk’te ise; Kaşgarlı, “tüşdi” sözünü inceleyen manzum bir parça alıyor:

Tegre alıp egrelim

Attın düşüp yügrelim

Arslanlayu kükrelim

Küçi anın kewilsün

“Çepçevre kuşatalım; attan inip yügrükçe koşalım, arslan gibi kükreyelim, onun gücü gevşesin” (Mahmud-al-Kaşgari, Divanü Lûgat-it Türk, T. D. K. tercümesi, Ankara 1940, II, 13).

XI inci yüzyıla ait başlıca kaynaklardan alınan yukardaki örnekler, istek kipinin başlangıçtan itibaren değişmeden devam ettiğini göstermektedir.

Bu suretle, Hakaniye Türkçesinin XI inci yüzyıldaki kaynakları göz önünde tutulacak olursa, XII ve XIII üncü yüzyıllar-

da da aynı edebî hareketin devam etmesi gerekir. Fakat ne yazık ki bu yüzyıllara ait Hakaniye lehçesi mahsullerinden elimizde pek az malzeme vardır. XIII üncü asırdaki Moğol istilâsı bu kaynakları susturmuş olabilir. Zira birden bire azalan Türkçe metinler XIV üncü yüzyılda Moğol badiresinin hızı geçer geçmez, tekrar gürleşiyor.

XIV üncü yüzyılın başından itibaren siyasî bir ad olan Çağatayca ünvanı altındaki mahsuller, eski Uygurcanın devamı olmakla beraber Kanglı-Kıpçak, Kuman lehçeleri mahsulleridir ve muhtelif tesirler yüzünden Mısır, Altın Ordu, Kuman ve Harzem bölgelerinde belirli farklar göstermektedir. Fakat istek kipi aynen devam eder.⁴

Codex Cumanicus'ta İstek kipi :

Uygurcada olduğu gibi Kumancada da istek kipi emirle karışmıştır.

1. inci şahıs tekil	: anglaım	“anlayayım”
2. inci ” ”	: anglagıl	“anla”
3. üncü ” ”	: anglasun	“anlasın”
1. inci şahıs çoğul	: anglalım	“anlayalım”
2. inci ” ”	: anglangüz	“anlayınız”
3. üncü ” ”	: anglasunlar	“anlasınlar”

(Comes Géza Kuun, Codex Cumanicus, Budapestini 1880, S.CVIII)

Ali Şîr Nevaî'nin devrinde ise, istek kipi yerine, çok defa “-gey” ekiyle yapılan şekiller kullanılmakla beraber, istek kipi de aynen devam etmektedir. :

امیدکیم التفات کوزیکا مقبول و عنایت نظرینه مشمول توشکای

(Ali Şîr Nevaî, Münşeat, Bakû 1926, S. 75 - 13)

میندین آریلغان بلا و درد اوچونمو ینلایین * یا انکا کیم باریبان اغیارله قاتیلدی یار

(Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî, Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî, İst. 1298 S. 28)

Babur'un divanında, istek kipine, az raslanır :

جفا و جور اکر قیلسه بارا نیتاین

(Mecmua-i Eş'arı Babur Padişah, A. Samoiloviç neşri, Petrograd 1917, S. 10-3)

ایلاسام کوییده ماوا نیلایین جنت نی کیم

(Aynı eser, S. 19-23)

⁴ Bu asra ait diğer metinler bahsin sonunda verilecek.

XVII inci yüzyılda da Çağataycada istek kipi aynen devam eder:

بیلکیل و اکاه بولغیل قچان حق جل جلاله منی یاراتدی ایرسه
حق تعالی دین ندا کلدی یا قلم یازغیل من آیدیم یا الهی نانی یازاین

(Ebülgazi Bahadır, Şecere-i Terakime, fotokopi, T. D. K. yayını, İstanbul 1937, S. 1-19)

Tarihî seyrini ana hatlariyle takip ettiğimiz istek kipi yeni lehçelerde de aynen devam etmiştir, meselâ Kıpçakçanın tipik bir devamı sayılan Kumukçada istek kipi evvelkilerle aynı şekildedir:

یاراتغان بیر خودایغادا یالبارا “Yaratan bir Allaha da yalvarsın”

(Çobanzade, Kumuk dili ve edebiyatı tetkikleri, Bakû 1926, S. 83-16)

Osmanlıcada İstek kipi :

Orhun Yazıtlarından sonra karanlık bir devreye giren Garp Türkçesi Eski Osmanlıca ile beraber tekrar kendini göstermektedir. Fakat Osmanlıcaya ait dil problemlerinin düğüm noktası da arada geçen bu karanlık fasılaya dayanmaktadır. Oğuzlar bu devirde, Selçuk İmparatorluklarında olduğu gibi, kültür bakımından, önemli zamanlarını Farsça, Arapça yazarak geçirmişler ve bizi birden bire, XIII üncü asrın başlarında evvelkilerden tamamen farklı, hazır bir durumla karşı karşıya bırakmışlardır. Diğer taraftan mütemadî göçler ve mücadeleler, aslen az farklı lehçe konuşan Orhun ve Uygur lehçesi mensuplarını sık sık yaklaştırıp uzaklaştırmakla müteakib tesirlerin devamını sağlamıştır. Bu çeşit tesirlerin daha sonraki örneklerini taşıyan Kanglı - Kıpçak lehçesi mahsulleri, bu iki, başlıca lehçeden ayrılan yolların tekrar birleşmesiyle meydana gelmiş gibidir. Maamafih Şark Türkçesi, yazı dili olarak daha devamlı bir maziye sahip bulunduğundan, Kanglı - Kıpçak lehçesi mahsullerinde de klâsik bir örnek olarak tutulmuş, pek azında diğer lehçe tesirlerine yer verilmiştir. Meselâ bu çeşit Kıpçak eserlerinden biri de Ali'nin Yusuf ve Züleyha kıssasıdır ki, orijinal nüshası Şark Türkçesinde yazılmış bile olsa, Brockelmann'ın neşrettiği nüsha muhakkak ki Garp Türkçesine âşina bir müstensihin elinden geçmiştir. Bu bakımdan eseri Kıpçakçanın Osmanlıcaya en yakın bir örneği olarak bahsimizin başına alabiliriz. Hattâ, Brockelmann'a nazaran eser tamamen Eski Osmanlıcaya aittir. Nitekim eserdeki istek kiplerinden biri “bolmak yerine “olmak”la kullanılmaktadır: “اولیالوم olmayایم” gibi. Diğer istek kipi örnekleri-

de ise: “دلا يالوم dileyeyim, سيلياوم söyliyeyim, بلدرالوم bildireyim” şekilleriyle beraber, “ايتايك söyliyeyim, وراين varayım, چاغراين çağırayım” şekilleri de bulunmaktadır. Bunlardan başka bu gün de olduğu gibi: “ويرام virem, vereyim, اورتام örtem, örteyim” şekilleri de vardır. (C. Brockelmann, Ali's Kissa-ı Jusuf, der älteste Vorläufer der Osmanischen Literatur, ABAW 1926, 46).

Daha sonraki eserlerden Sultan Velet'in Divan'ında istek kipinin çok kullanıldığını görürüz :

هم سن کره سن بنی الدن وروم بیرکن
بولده اوتوروم جان سوز فان اغلیوم بیرکن

“Hem sen göreceksin beni, elden gideceğim bir gün”

“Yolda oturacağım cansız kan ağlayacağım bir gün”

(Veled Çelebi — Kilisli Rıfat, Divan-ı Türki-i Sultan Veled, İstanbul 1341, S. 22)

XIII üncü asrın ortalarında yaşamış olan Şeyyad Hamza'da en çok kullanılan kip istek kipidir, denebilir.:

Tanrı adın anıben⁵ *girem* söze

Ta ki *ine* Tanrıdan rahmet bize

Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha, Türk Dil Kurumu yayınlarından, İstanbul 1946, S. 3, b-1)

Bunun düşü doğru gelirse *nidevüz*

Ettiler gelin bunu *öldürevüz*

(Şeyy. S. 7, b.3)

Anı bunda *indeyelim soralım* düşün

Ol hod bize aydıverir görüşün

(Şeyy. S. 6, b. 7)

Görülüyorki XIII üncü asra ait metinlerde istek kipinin birinci tekil şahsında hem, -vem, hem de, -em takıları birinci çoğul şahsında da, -vüz ve -lüm takıları kullanılmaktadır.

Yine, XIII üncü asra ait olduğu tahmin edilen Dastan-ı Ahmet Harami'den de istek kipini belirtecek örnekler alabiliriz :

Elimden gafilin çıktı *nideyin*

Avare oldum uş kande *gideyin*

(Dastan-ı Ahmet Harami, Talât Öney, İstanbul 1946 T. D. K. yayınlarından, S. 18, b. 11).

⁵ Kelimenin çevriyazısı “anuban” olmalıdır, (Bk. fotokopi, S. 1), (آکون).

Alun gelün oları dir *göreyim*
Neye geldi haberlerin *sorayım*

(Harami S. 26 b. 5)

Bu destanı bu gün bünyad *idelüm*
Hakın kudretlerin biz yad *idelüm*

(Harami. S. 1, b. 1)

Garaz bir hoşluğise bu zemande
Niçün *istemeyesin* anı sen de

(Harami, S. 30, b. 5)

Son beyitte istek kipinin ikinci tekil şahsının da kullanılmağa başlandığını görüyoruz.

XIV üncü asra ait metinlerde istek kipinin yeni şekilleriyle beraber eskileri de devam etmektedir.

Süheyl ü Nevbahar'da :

qılam=kılayım, göräsın = göresin, qaçalum = kaçalım, edevüz = edelim, veräväm = vereyim, yapayum = yapayım, deyäyin = diyeyim.

(Tahsin Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar, Leipzig 1938, § 254).

Aşık Paşa'da "-alum" eki ekseriya "-lum" halindedir.

ترك ادب حرص هوا اول ئلم صفا
اولر صحباتنه قيل لوم وفا

(C. Brockelmann, Altosmanische Studien I, Die Sprache Aşyq Paşas und Ahmedis, ZDMG 73, 1919, S. 16).

Kip bakımından Azeri lehçesiyle Osmanlıca arasında bilhassa bu devirlerde bariz bir fark görülmez.

Kadı Burhaneddin'den :

بلبل ینه چاغردی که فریاد یاد اولا
قدک ینه سالتدی که شمشاد شاد اولا

(Kadı Burhanettin Divanı, Tıpkıbasım, T. D. K. yayınlarından, İstanbul 1944, S. 14, b. 8)

XV, XVI, XVII inci yüzyıllarda istek kipinin diğer kiplere nazaran çok fazla kullanıldığını görürüz. Bir çok beratlarında, kanunnamelerde klişe haline gelmiştir : "bununla âmîl olalar...; sabit olsa...., akça cerime alına" gibi. (Dr. Friedrich von Kraelitz, ilk Osmanlı padişahlarının ısdar etmiş oldukları bazı beratlar, Tarih encümeni Mecmuası, cüzü 28, S. 242-245)

XV inci asır metinlerinden Fatih'in divanında :

Nice تنها astanın öpmeğe fırsat *bulam*

Kûyuna azm eylesem sayem bana hem-pa düşer

(Fatih'in Şiirleri, Kemal Edip, T. T. K. yayınlarından, Ankara 1946, S. 40-13)

Yarım ağız kime bendem dese ol şah-ı cihan

Şanasun anı bütün âleme sultan eyler

(Fatih, 42-15).

kâfir *olayın* (Fatih, 58-12), *eyleyem* tasdik (Fatih, 52-12), *ide* (Fatih, 21-22).

Şeyhi'nin kullandığı istek kipi şekilleri, bugünkü halk dilinde kullanılanlara yakındır.:

Müddeinin nefesi Şeyhi dimağın acıtur

Gülü bastırsa *n'ola* sir ü soğandır korusu

(Şeyhi Divanı, T. D. K. yayınlarından, İstanbul 1942, S. 1, b. 4).

Can murgu dolaştı kara zülfü ağına

Müşkül duzağa düştü *acep ola mı* reha

(Şeyhi, S. 2 b. 6).

Cûd-u bahar âleme verdi vücud-u nev

Âdem ki ibret *almıya ola* bu dem adem

(Şeyhi, S. 5, b. 6).

Aşkını *gizleyem* derem *n'edeyin*

İhtiyarım yoğ iken ah gelür

(Şeyhi, S. 51, b. 10).

Dolduralım ciğer kaniyle kadeh

İçelüm göz yaşını bes *n'idelüm*

(Şeyhi, S. 39, b. 7).

Lûtfederse fazl anundur kahrederse adl anun

Biz zaife ol değer kim *bilevüz* taksirümüz

(Şeyhi, S. 18, b. 9).

XVI inci asır metinlerinden Fuzuli'nin Hadikatüssüada'sında

بكا مین و مساعد اولاسن

(Fuzuli'nin Hadikatüssüada'sı XVI inci asırda istinsah edilmiş Kemâl Edip nüshası, S. 12-4).

همت اولیا اتمامه مساعد اوله و انجامه معاونت قله

(Hadika, S. 11-11)

(Hadika, S. 18-e) جميع مجرملیه پناه اولم

(Hadika, S. 285-8) ارسال ايدهين

Yine bu asırda Hayali gibi Osmanlı Şairleri ise bütün temen-
nilerini ve istikbale ait düşüncelerini hep istek kipiyle ifade etmekte-
tedirler:

Kûy-u nigârı *bekliyeyin* gece subha dek
Şayet günüm *gele* başuma gün *doğa* seher

(Hayali Bey Divanı, Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1945, S. 13,3)

Gamzenin cellâdını gönder ki teslim *eyleyem*
Çün hicab olan arada ey sanem candur banâ

(Hayali, S. 98, b. 7)

Göz yaşı bahrine *düşeyin* zevk bundadur
Sunma elün halâs için ey aşına bana

(Hayali, S. 105, b. 7)

Nice yüzden ister iken iltifat

Bulmaya yüz belki noksanı *ola*

(Hayali, S. 84, b. 5)

XVI ıncı asırda yazılmış olan Bergamalı Kadri'nin gramerinde, istek kipi, doğrudan doğruya gelecek zaman kipi olarak gösterilmektedir ki Bergamalı, eserinde, Arap gramerinin taksim ve ıstılahlarına göre Türkçeyi ele almıştır. Arapçada başlı başına Türkçedeki istek kipine tekabül edecek bir kip yoktur. XVI ıncı asır ise, istek kipinin, çeşitli anlamda gelecek zaman bildiren ifadelere kolaylıkla yerleşip bol bol kullanıldığını gördüğümüz asırdır. Bu yüzden olacak ki ,Bergamalı, aynı asırda, -ecek gelecek zaman kipinin mevcudiyetine rağmen, Arapça istikbal sigasına karşılık olarak istek kipini tercih etmiştir:

“bildi disek sig-a-i mazi’le bundan bir mâna dilerüz ki geçmiş zamanda bir kimsenin bilmesinden haber virmedür; işde yanınca geçmiş zaman bile anlandı. Ve dahi bilür gibi, bilür disek sig-a-i hal ile kezalik bundan bir ma’na dilerüz ki şimdiki halde bir kimsenin bilmesinden haber virmedür, işde yanınca şimdiki zaman bile anlandı. Ve dahi bile gibi, bile disek sig-a-i mustakbel ile bundan bir ma’na dilerüz ki gelecek zamanda bir kimsenin bilmesinden haber virmedür, işde yanınca gelecek zaman bile dilendi.” (Bergamalı Kadri, Müyesiret-ü-Ulûm, İstanbul 1946, S. 9).

Görülüyor ki, fiillerimizdeki zaman kavramı Arapçada olduğu gibi üçe ayrılmıştır: mazi, hal, istikbal. Başlangıçtan beri açıklanan istek kipi ise, Bergamalı’ya göre bu üçlü taksim üçüncüsünü teşkil

etmekte ve doğrudan doğruya Arapçanın istikbal sigasına karşılık olarak gösterilmektedir.

XVII ve XVIII inci yüzyıllarda ise, resmî kitabette, dinî kitapların tefsirinde, arkayık bir ifade şekline kaçmakla beraber, istek kipi yine çok kullanılmaktadır :

اوقیانلر مقبول دوتہ دیو

(Mordtmann, Sunnitische Schiitische Polemik im 17. Jahrhundert : MSOS XXIX 1926 II Abt. S. 113-34)

(Polem. S. 114-3) أبدی جنت قوقوسنی قوقیہ دیو

(Polem. S. 114-9) شاگردیکوز اولان شاه عباسی اصلاح ایلمسز

(polem. S. 115-10) ترک ایتمسز

(polem. S. 121-15) جهنمدن خلاص اولمیسز

. . . نظام ملک و ملت رخنهدار اوله و هر وضع و حرکت که دائره قوانین عقليہ دن خارج اوله فلا جرم اختلال پذیر اولوب قرین زوال اوله .

(Naima Tarihi, cild-i evvel, S. 5-25).

Daha XVIII inci asırda, istek kipinin üçüncü tekil şahsının arkayık bir tarz olarak kullanıldığını görüyoruz. Ebubekir Kâni'nin Yeğen Mehmet Paşaya yazdığı meşhur mektupta: "Bir vakitte ki, yürek iptilâ-yi sevda-yı afetnumun ile meşgul-i halecan ve beyin, tevarü dü efkâr-ı günagün ile daimiyyül galeyân *ola*, artık öyle bir yürekle öyle bir beynin heykeli, azl ü infisal veya tektir-ü nekâlden müte-essir olmak kabil mi?" denilmektedir. Mektubun dikkatimizi çeken bu ifadesinin hemen altında "Ben sana meramımı açıkça söyliyeyim" demekle Kâni, o zamanın hakiki ifade tarzına dönmektedir.

Görülüyor ki istek kipinin dilimizdeki yaygınlığı, gittikçe yerleşen belirli bir gelecek zaman kipinin (-ecek'li kip, futurum) ortaya çıkmasıyla daralmış ve nihayet çok mahdut bir sahaya inhisar etmiştir. Bilhassa ikinci tekil ve çoğul şahıslarıyla, üçüncü şahısları adeta itibardan düşmüştür.

İstek kipinin soru ekiyle beraber kullanılması "acaba" anlamını verir. Bu gün bile Anadolu halkının dilinde "gelir mi ola"? "acaba gelir mi?" demektir.

Halk şarkılarında :

Açtı mı *ola* şu Sivas'ın gülü yaprağı

Çekti beni bu yerlerin suyu toprağı

Fuzuli'de :

يارب اولمز اولمی آخر بو درد اشتیاق
يارب اولزمی اوله زایل بو رنج انتظار

(Fuzuli Divanı, Topkapı Sarayı Müzesi yazmalarından No. 896, varak 20).

Yine, Halk dilinde istek kipinin “belki” anlamını verdiğini görüyoruz : “gelüñ oğlanı babasına kovlayalım *ola* kim öldüre” (O.Ş. Gökyay, Dede Korkut İstanbul 1938, S. 6).

İstek kipi, bu gün -esi eki gibi bazı ifade klişelerinde, hayır ve beddualarda kullanılır : “hayr ola”, “geçmiş ola!”, ‘adın bata!”, “evin yıkıla!” gibi.

İstek kipinin eki :

Tarihi ve meşhur lehçelerden ve eserlerden verilen örneklerle, istek kipinin VIII inci asırdan XX inci asra kadar gelişini incelemiş olduk.

Doğu ve batı lehçelerinde istek kipi ekinin Orhun Yazıtları’ndan itibaren, -e gibi sırf vokalden ibaret bir ek alarak devam ettiğini örnekleriyle görmüş oluyoruz.

Türkçenin tarihî seyri morfoloji bakımından incelenecek olursa, sırf vokalden ibaret bir ek yok gibidir. Bu gün için sırf vokal olarak görünen eklerin hemen hepsinin dilimizde aşınmağa çok müsait olan bir “g” sesiyle beraber bulunduğu dair tarihî devirler ve lehçelerde kuvvetli deliller vardır, dativus eki -ge > -e gibi (Bk. V. Kılıcoğlu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, IX uncu cilt, 3. üncü sayı, S. 271).

Optativus eki -e’nin XIV üncü asrın mühim eserlerinin bazılarında -ge şeklinde olduğunu görüyoruz.

XIV üncü asrın meşhur eseri Al-İdrak’in (Abu - Hayyan, Kitab al-İdrak li-lisân al-atrâk, A. Caferoğlu, İstanbul 1931, Bk. §49, 50, 54, 68, 70, 75), Optativus-impérativus paradigması şu şekilde tanzim edilebilir :

1.	inci tekil şahıs:	käl-kä-y-im
2.	inci ” ”	käl
3.	üncü ” ”	käl-sün
1.	inci çoğul şahıs:	käl-kä-lim
2.	inci ” ”	käl-in-iz
3.	üncü ” ”	käl-sün-lär

XIV üncü asrın diğer mühim bir eseri de Rabguzi'nin Kıyas-ül Enbiya'sıdır. Rabguzi'de istek kipi çok kullanılmaktadır: “nâni qurban qılayın=neyi kurban edeyim, olar nâtäg qılalın tidilär= onlar nasıl yapalım dediler” (J. Schinkewitsch, Rabguzi's Syntax, MSOS 1926, XXIX abt: 2, S. 130-172, MSOS 1927 XXX, abt: 2, S. 1-57, § 116).

Fakat Rabguzi'de de, Abu-Hayyan'da olduğu gibi -ge ile yapılan istek kipi mevcuttur: “yürü-gä-ling=yürüyelim, tilä-gä-yin=dileyeyim, başla-ga-yın = başlayayım” (Rabguzi § 116).

Kutadgu Bilig'de -ge ekinin futuruından mada optitivus anlamında kullanıldığına dair örnekler vardır.

negü kim kereking anıngdın tile
anıngda adın yok sańga küç bile
ağır tut negü erse yarlığların
ađır kılga teńgri bu kün hem yarın

(K. B. 1280, 1281)

Ali Şir Nevaî'de de -ge'li şekillerin istek kipi gibi kullanıldığına dair örnekler vardır :

یانسام یانا غربیت نی هوس قیلماغامین
هجران اوتیغه تنیم نی خس قیلماغامین
جز جام وصال ملتمس قلاغامین
حق حضرتیدا شکر نی بس قیلماغامین

(Münş. S. 14)

هر شاخیه ایل اورماق ایماس سودی اینک
ایستارکه یتیشکا اولجه مقصودی اینک

(Münş. S. 14)

Babur'da -ge'li şekiller pek çoktur :

نی وفا عمروم دا اول جان و جهاندین کورکامین
کیم وفا جاندین کوروب دورکیم مین آندین کورکامین
یارب اول کون شوم طالع دین منکا بولغای موکیم
جانیه آرام اول آرام جان دین کورکامین

(Babur S. 11)

قالغان کونکوم نی آلفاسین بات
الغان نظریکی سالفاسین بات

(Babur S. 61)

Babur eserini bir temenni ile bitiriyor :

هر وقت که کورکاسین مینم سوزمنی

-gey şeklindeki optativus eki :

-gey ekiyle yapılan futurum şeklinin, bir de “istek, ihtimal” anlamında kullanıldığını görüyoruz :

مین خود اول طفل پری وشغه کونکول بیردم ولی

حان و مایم بوزولماغای باش دین ینه

(Babur S. 2)

Burada “bozulmagay” bozulmayacak değil, “bozulmaya” demektir.

Ali Şîr Nevaî’de de bu şekildeki örneklere rastlanır :

هرکیم آنی او قور نی بنیاد ایتکای

راقم نی اکر دعا بیله یاد ایتکای

تتکری آنی هر بنددهن آزاد ایتکای

هر غمدین آنینک خاطرین شاد ایتکای

(Münş. S. 2)

Keza, -gey ekiyle yapılan şekiller, aynen optativus gibi “belki ve acaba” anlamlarını da verirler: “bolgai tirig bolgai = belki çanlanır” (J. Schinkewitsch, Rabguzi’s Syntax, § 140).

Morfoloji ve semantik bakımından -e, -ge, -gey ekleri :

Daha önceki bahislerde verilen örneklerde görüldüğü gibi, -e, -ge, -gey ekleriyle yapılan kipler ve şekillerin incelenmesi bizi şu neticelere götürür :

1 — Her üç ek futurum anlamı verir.

2 — Her üç ek istek, niyet, temenni, ihtimal anlamlarını da verir.

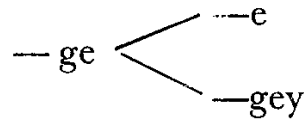
3 — Her üç ekin birbirlerinden ayrı ifade ettikleri bir başka anlam da yoktur.

Yukarıdaki üç semantik sebepten başka, bahsedilen eklerin morfolojilerindeki yakınlık ta göz önünde tutulmalıdır. -e ve -ge ekleri arasındaki ilgiyi daha önce açıklamıştık. -ge ve -gey ekleri arasındaki ayniyet te, ittifakla söylene gelmektedir. Bir kısım müelliflere göre -ge, -gey ekinin kısaltılmış şeklidir, diğer bir kısma göre de -gey, -ge ekinin genişletilmiş şeklidir.

Son ihtimal Türk Dili tarihine daha uygundur. -ge eki vokalle biten bir ek olduğu için diğer eklerle yaptığı birleşmelerde bir koruma konsonantına ihtiyaç göstermektedir. Belki bu suretle kullanılmış olan bir -y- koruma konsonantı analogi yoluyla taammüm ederek yerleşmiştir. Meselâ: Kitab al-İdrak'te bu fikri teyit edecek örnekler var, "varayım" yerine "bar-ga-y-ım" denilmektedir. Sadece -ım ekinin şahıs bildiren bir ek olduğu düşünülerek ikinci ve üçüncü şahıslarda bu şeklin "bargay-sen, bargay" halinde çekime girmesi mümkündür ve bu analogi dil mantığına da uygun düşer.

-gey ekinin hangi sebeplerle geliştiği izah edilemese de, bu üç ekten (-e, -ge, -gey) en eskisi -ge olmalıdır. Bir lehçede (Meselâ Orhun lehçesinde) bu -ge eki aşınarak, -e olduğu halde, diğer bir lehçede (Meselâ Uygur lehçesinde) eski şekil kullanıldığı gibi yenisi de, evvelki ile ayniyeti unutulmuş, biraz değişik bir anlamda kullanılmış olabilir. Tıpkı Osmanlıcadaki -gan / -an participium eki gibi, -an ekinin -gan'ın yeni şeklinden başka bir ek olmadığı unutulmuş, bizim lehçemizde, kullanılış yerleri, yakınlıklarına rağmen ayrılmıştır. "atıl-gan" ile "atıl-an", "çalış-kan" ile "çalış-an" da olduğu gibi.

Buraya kadar yapılan açıklamaları, kısaca şematize edecek olursak, aynı bir -ge eki bir lehçede aşınıp -e gibi bir şekil alırken, diğer bir lehçede -gey şeklini alarak gelişmiş ve yerleşmiştir :

Bu suretle, Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar adlı birinci makalede (Bk. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IX. Cilt, 3. Sayı S. 273) açıklanan şemanın bir kısmı, istek kipi dolayısıyla bir bir defa daha teyit edilerek optativus eki -e ile, -ge, -gey ekleri arasındaki ilgi belirtilmiş oldu.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- W. RADLOF, Die Jakutische Sprache, Petersburg 1908.
 V. THOMSEN, Inscription de l'Orkhon Dechiffrées, Helsingfors 1896.
 HÜSEYİN NAMIK ORKUN, Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936.
 A. VON GABAIN, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941.
 UIGURICA IV, F. W. K. Müller SBAW Berlin, A. v. Gabain, 1931.

- R. RAHMETİ ARAT, Kutadgu Bilig, Metin I, İstanbul 1947,
 MAHMUD-AL-KAŞGARI, Divanü Lûgat-it Türk, T. D. K. tercümesi,
 Ankara 1940.
- COMES GÉZA KUUN, Codex Cumanicus, Budapestini 1880.
- ALİ ŞİR NEVAİ, Münşeat, Bakû 1926.
- MECMUA-i EŞ'ARI BABUR PADIŞAH, A. Samoiloviç neşri, Petrograd
 1917.
- EBÜLGAZİ BAHADIR, Şecere-i Terakime, fotokopi, T. D. K. yayını,
 İstanbul 1937.
- ÇOBANZADE, Kumuk Dili ve Edebiyatı Tetkikleri, Bakû 1926.
- C. BROCKELMANN, Ali's Qıssa-ı Jusuf, der alteste vorlaufer der Os-
 manischen Literatur, ABAW 1916.
- VELED ÇELEBİ - KILISLI RİFAT, Divan-ı Türk-i Sultan Veled, İstan-
 bul 1341.
- ŞEYYAD HAMZA, Yusuf ve Zeliha, T. D. K. yayınlarından, İstan-
 bul 1946.
- TALÂT ÖNAY, Dastan-ı Ahmet Harami, T. D. K. yayınlarından
 İstanbul 1946.
- TAHSİN BANGUOĞLU, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü
 Nevbahar, Leipzig 1938.
- C. BROCKELMANN, Altosmanische Studien I, Die Sprache Aşyq Paşas
 und Ahmedis, ZDMG 73, 1919.
- Kadı Burhanettin Divanı, Tıpkıbasım, T. D. K. yayınlarından,
 İstanbul 1944.
- KEMAL EDİP, Fatih'in Şiirleri, T. D. K. yayınlarından, Ankara 1946.
- ALİ NİHAT TARLAN, Hayali Bey Divanı, İstanbul 1945.
- BERGAMALI KADRI, Müyessiret-ül-Ulûm, B. ATALAY, İstanbul 1946.
- MORDTMANN, Sunnitisch-schiitische Polemik im 17, Jahrhundert :
 MSOS XXIX 1926 II Abt.
- J. SCHİNKEWITSCH, Rabguzi's Syntax, MSOS 1926, XXIX Abt. 2.
 S. 130-172, MSOS 1927 XXX, abt: 2, S. 1-57.